

בריאות וחולי במרחבי הסייברספייס : בין הצקה מקוונת להצקה מסורתית בקרב בני נוער בישראל

מיכל דולב-כהן ונעם לפידות-לפלר

תקציר

מחקרים רבים מעידים כי ההצקה המסורתית וההצקה ברשת הפכו בעשורים האחרונים לחולי חברתי והשפעותיהן הפסיכולוגיות על המעורבים בהן עלולות להיות מורכבות וקשות. כיום, הזירה החברתית של הצעירים מורכבת מהסביבה הפיזית כמו גם מהמרחב המקוון. המתבגר הטיפוסי מקפיד לבלות עם קבוצת השווים פנים-אל-פנים, אך אינו מוותר גם על המפגש החברתי ברשת. לכן ניתן למצוא ביטויים של חולי ובריאות בתופעות חברתיות שונות גם במרחב המקוון. דוגמה לכך היא תופעת ההצקה המקוונת, אשר זוכה להתייחסות רבה בשנים האחרונות. על מנת ללמוד ולהבין את התופעה, בדק המחקר הנוכחי 465 תלמידי חטיבות ביניים וחטיבות עליונות (136 בנים ו-329 בנות) מכל רחבי הארץ. נמצא כי הצקה ברשת פחות שכיחה מהיקפה בבית הספר, בנים נוטים להציק ברשת יותר מבנות וזהותו של הבריון לרוב מוכרת לקורבן, כמו גם לצופים מן הצד. לא נמצא קשר בין מגדר לקורבנות או לצופים מן הצד. בנוסף, נמצא כי תלמידים בעלי הישגים לימודיים נמוכים נוטים להיות מעורבים יותר בבריונות ברשת בהשוואה לתלמידים בעלי הישגים לימודיים גבוהים. ממצאים אלו שופכים אור על תופעת ההצקה בקרב מתבגרים בישראל באינטראקציה החברתית במרחב המקוון. השלכות יישומיות להורים ולאנשי החינוך והטיפול נדונות תוך שימת דגש על הבנת המתרחש בסביבה המקוונת והצורך בחינוך גם במרחב המקוון.

מילות מפתח : מתבגרים, אינטרנט, בריונות ברשת, קורבן, צופה מן הצד

הקדמה : הצקה כחולי חברתי

בעשור האחרון חלה התפתחות מהירה בתחום טכנולוגיית המידע והמחשוב שאחת מתוצאותיה היא יצירתה של סביבה חברתית במרחב המקוון, המאופיינת בתקשורת בין-אישית ובאינטראקציות חברתיות מגוונות.¹ סביבה זו מזמנת מגוון עצום של התנסויות חברתיות חיוביות כמו אלטראיזם ותמיכה, אך גם שליליות, כתוקפנות מקוונת והצקה ברשת האינטרנט (הקרויה גם בריונות מקוונת).²

הצעירים נחשפים כיום למרחב החברתי המקוון כבר בגיל צעיר מאוד ופעמים רבות ניתן לשמוע ילדים צעירים מבקשים להעלות את תמונותיהם לרשת, כך שאך טבעי הוא שלמרחב החברתי המקוון יהיה מקום בלתי מעורער בחייהם של הצעירים. נראה כי המרחב החברתי המקוון עונה גם על צרכיו של המתבגר הצעיר, שכן הוא מזמן עבורו אפשרויות להבניית זהות, ליצירת קשרים עם קבוצת השווים ולהעמקת חברויות קיימות.³ ואכן, סקרים שהתבצעו בעולם מציגים תמונה ברורה של שימוש רב ביישומי רשת שונים בקרב מתבגרים.⁴ באזור הגיאוגרפי שלנו, ישראל ממוקמת במקום הראשון בשימוש במחשב ואינטרנט - ארבע שעות או יותר ליום בקרב ילדים בגילאים 11, 13 ו-15.⁵ התנהלותו של המשתמש הצעיר מתאפיינת בהתנהגויות שונות המושפעות בין היתר מהיעדר (או מיעוט) הכוונה של מבוגר משמעותי במרחב המקוון,⁶ וכן מתופעה של הסרת העכבות המקוונת (אפקט הדיסאינהיביציה המקוונת), המביאה להבעה של תחושות ומחשבות ללא חשש, או עם חשש מועט מפני שיפוט ודחייה של האחר.⁷

מחקרים רבים מעידים כי ההצקה המסורתית וההצקה ברשת הפכו בעשורים האחרונים לחולי חברתי, והשפעותיהן הפסיכולוגיות על המעורבים בהן עלולות להיות מורכבות וקשות.⁸ הצקה מהווה בעיה רחבת היקף בקרב בני נוער ברחבי העולם בבתי ספר ומחוצה להם. ממדי תופעת ההצקה והשלכותיה השליליות, כחלק מבעיית האלימות במערכות החינוך בארץ ובעולם, הם רחבים, משמעותיים ומדאיגים.⁹ זהו חולי חברתי עולמי שמערכות החינוך מנסות להתמודד איתו. הצקה במסגרת בית הספר מאופיינת בהתנהגות אנטי-חברתית בלתי מקובלת שעלולה לפגוע בתפקוד החינוכי של בית הספר, להשפיע לרעה על תלמידים ואף לגרום לטראומה נפשית אצל קורבנות

¹ Barak & Suler, 2008

² Lapidot-Lefler & Barak, 2012

³ בוניאל-נסיים ודולב-כהן, 2013

⁴ רפאלי, אריאל וכצמן, 2010; Lenhart, 2009; Peter, Valkenburg & Fluckiger, 2009

⁵ הראל-פיש ועמיתים, 2013

⁶ בוכניק ודשן, 2015

⁷ Lapidot-Lefler & Barak, 2012, 2015; Suler, 2004

⁸ Hymel & Swearer, 2015

⁹ בבנישתי, חורי-כסאברי ואסטור, 2005

ההצקה.¹⁰ במאמר זה נעשה שימוש במילה 'מחלה' כמטפורה מכיוון שלתפיסתנו, חולי חברתי כגון בריונות הוא תופעה בעלת סממנים של מחלה במובן החברתי, היוצרת סיכונים ממשיים. המחקר הנוכחי דגם משתתפים מקרב אוכלוסייה נורמטיבית אשר משתמשת בהצקה כהתנהגות חברתית. הצקה אינה תופעה חדשה במערכת החינוך, ובעשורים האחרונים, כאשר הקשרים הבין-אישיים התרחבו למרחבים מקוונים, נוכחת ההצקה בסביבה החברתית המקוונת. חברה המזהה את הנגע ומעוניינת לבער אותו, יכולה לנקוט בפעולות משקמות ומבריאות. המחקר הנוכחי שם לו למטרה לבחון את הקשר בין ההצקה המסורתית לבין ההצקה המקוונת בקרב בני נוער בישראל, ואת התרחבותה של ההצקה מבית הספר לחדרו הפרטי של המתבגר. אנחנו תקווה שתהיה בכך תרומה לטיפול בנגע חברתי זה.

הצקה פנים-אל-פנים והצקה ברשת

הצקה בסביבה הפיזית מוגדרת כהתנהגות תוקפנית, אשר באמצעותה הבריון או קבוצת בריונים שולטים, כוחניים ורבי השפעה, מפגינים באופן עקבי התנהגות אנטי-חברתית, מתוך כוונה להזיק לפרט שהוא פחות דומיננטי מהם.¹¹ אולוויס¹² מוסיף כי מצבים של הצקה כוללים שלושה סוגי משתתפים: קורבנות, מקרבנים והצופים מן הצד במעשה הבריונות. בריונים רוכשים עליונות על פני קורבנם, שבדרך כלל אינו מסוגל להתגונן והוא חלש מבחינה פיזית, רגשית או חברתית, בדרכים שונות ורבות, כגון: גורמים פיזיים (גודל פיזי וכוח גופני), כוח שכלי (כמו מעמד חברתי או ידיעת חולשותיו של הקורבן), או באמצעות כוח חברתי (כמו תמיכה חברתית של ילדים אחרים אשר ייתכן וישתייכו לקבוצת המקרבנים או לצופים מן הצד שאינם פעילים). אולוויס מדגיש כי מושג ההצקה, בניגוד לסוגים אחרים של אלימות, מתייחס באופן ספציפי למצב המתאפיין בהיעדר איזון בין כוחו של המקרבן לזה של הקורבן, להבדיל מסוגים אחרים של אלימות, אשר בהם ייתכן שכוחם של שני הצדדים מאוזן. 40 שנה ואף יותר, הספרות המחקרית בתחום מעידה כי הצקה היא תופעה כלל עולמית השכיחה בבתי ספר כחלק מקשרים חברתיים,¹³ ויחד עם זאת, ממדיה דורשים התמודדות מורכבת.

בהתייחס להבדלי מגדר, נראה כי הצקה שכיחה יותר בקרב בנים מאשר בקרב בנות,¹⁴ כאשר בקרב בנים, נפוצה הצקה פיזית ומילולית ואילו בנות מקרבנות בעיקר באמצעות הצקה מילולית.¹⁵ עם זאת, במקרים מסוימים, ממצאי המחקר בנוגע למגדר והצקה המתרחשת פנים-אל-פנים מראים תוצאות שונות, ומחלקם עולה כי אין הבדל

¹⁰ Mason, 2008

¹¹ Hymel & Swearer, 2015

¹² Olweus, 1991, 1992

¹³ Hymel & Swearer, 2015

¹⁴ Baldry, 2003; Garner & Hinton, 2010

¹⁵ Delfabbro et al., 2006; Nansel et al., 2001

בין בנים לבנות במדדים מסוימים של הצקה,¹⁶ וכי בנים ובנות נמצאים בסבירות שווה לדווח על היותם קורבנות להצקה.¹⁷

הצקה מקוונת מוגדרת כשימוש בזדון במידע ובתקשורת בידי יחיד או קבוצה, על מנת לגרום לפגיעה מכוונת וחוזרת או לאיים על אדם אחר או קבוצה, באמצעות טכנולוגיות אלקטרוניות.¹⁸ עם זאת, חלק מן החוקרים מסכימים שכאשר מדובר בהצקה מקוונת, נראה כי ההגדרה משתנה כך שאין עוד צורך להגדיר התנהגות מקרבנת באופן חוזר ונשנה, כיוון שאקט אחד מספק על מנת ליצור הד גדול או מתמשך.¹⁹ המרחב המקוון מאפשר למעשה למספר רב של אחרים לחזות בפעילות המקרבנת ובכך הם הופכים להיות צופים מן הצד, או לחילופין מאפשר להם להפיץ או לשמר את אותו אירוע באמצעות אפליקציה, אתר, צילום והפצה או באמצעים אחרים. כך נוכל למצוא ברשתות החברתיות סרטונים של ילדים המכים אחרים וגורפים תגובות כנגד הקורבן, הפצת תמונות מביכות הכוללות גידופים, קללות והתחזויות שנועדו לפגוע ועוד. ההצקה המקוונת יכולה להיות מופנית כלפי אדם מוכר או זר ויכולה להתרחש כאשר הבריון חושף עצמו או מסתתר תחת האנונימיות המתאפשרת במרחב המקוון. במסגרת קבוצות הוואטסאפ הכיתתיות ניתן לראות מקרים רבים של חרם, עוקצנות ותוקפנות מילולית. כיום מתפתחת ההבנה כי הצקה מקוונת, כמו הצקה מסורתית, היא תופעה עולמית, המתרחשת גם במדינות מתפתחות באמצעות מכשירים אלקטרוניים, כמו טלפון נייד.²⁰

במחקר שנערך בישראל ואשר דגם 1,048 מתבגרים מכיתות ז'-י"א, נמצא כי ככל שהצעירים גולשים יותר באינטרנט, כך עולה תדירות הקורבנות של הגולש וכן התדירות בה הוא מציק לאחרים.²¹ יחד עם זאת, חשוב לציין כי למרות הפרסום השלילי הרב לו זוכה האינטרנט בתחום ההצקות המקוונות בקרב מתבגרים, נראה כי שכיחותן נמוכה משכיחות ההצקות המתרחשות פנים-אל-פנים בבית הספר ובסביבתו.²² זאת ועוד, במחקר רחב היקף שנערך בישראל ובו השתתפו למעלה מ-1,000 תלמידים בכיתות ד'-י"ב נמצא כי 27% מהמשתתפים דיווחו שנפלו קורבן לבריונות מקוונת בהשוואה ל-49% שהעידו כי היו קורבנות של בריונות פנים-אל-פנים.²³

מחקרים שבחנו את הקשר בין מגדר להצקה מקוונת או מעורבות בהצקה, אם כפוגעים או כקורבנות, מציגים ממצאים סותרים. במחקרים אחדים נמצאו הבדלי מגדר במעורבות בהצקה מקוונת כפוגעים או כנפגעים בקרב ילדים ובני נוער. כך למשל,

¹⁶ Wang, Iannotti & Nansel, 2009

¹⁷ Charach, Pepler & Ziegler, 1995; Pepler & Craig, 1997

¹⁸ Mason, 2008

¹⁹ Huang & Chou, 2010; Law et al., 2012

²⁰ Li, 2008; Menesini, et al., 2012

²¹ בוכניק ודשן, 2012

²² רולידר ובוניאל-נסים, 2015; Juvonen & Gross, 2008

²³ היימן ושות', 2014

במחקרם של בקמן ושות'²⁴ נמצא כי בנות דיווחו על היותן קורבנות להצקה מקוונת יותר מאשר בנים, וכי הן יותר מציקות לאחרים ברשת בהשוואה לבנים. ממצאים דומים דווחו במחקרן של היימן ואולניק-שמש²⁵ אשר בדקו את הנושא בקרב תלמידים לקויי למידה. החוקרות מצאו כי בנות הן קורבנות של הצקה מקוונת במספר רב יותר של מקרים מאשר בנים. עם זאת, במחקר זה בנים דיווחו על כך שהציקו יותר באינטרנט. בניגוד למחקרים המתוארים לעיל, לפיהם המגדר משפיע על מעורבות ילדים ובני נוער בהצקה מקוונת, מחקרים אחרים מצאו כי אין הבדלים סטטיסטיים מובהקים בין בנים ובנות במידת המעורבות שלהם כפוגעים וכנפגעים ברשת האינטרנט.²⁶ ייתכן וההסבר להיעדר הבדלים בין בנים לבנות במעורבותם כפוגעים וכנפגעים ברשת, נעוץ בכך שהאינטרנט מאפשר לבנות להסתיר את זהותן, ולכן הן אוזרות אומץ לפגוע ברמה הדומה לזו של בנים, זאת בניגוד להצקה פנים-אל-פנים.²⁷ נושא הקשר בין הצקה והצקה מקוונת לבין הישגים בלימודים העסיק חוקרים רבים. ממצאי המחקר בנושא הם לרוב עקביים, ומצביעים על קשר בין רמה גבוהה של מעורבות בהצקה ובהצקה מקוונת ובין רמה נמוכה של הישגים לימודיים.²⁸ במחקר נוסף²⁹ נמצא כי ישנם יותר נפגעים שהסטטוס האקדמי שלהם נמוך מאשר פוגעים עם סטטוס אקדמי נמוך. בניגוד למחקרים אלה, המחקר של לי³⁰ מצא כי לרמת ההישגים הלימודיים אין השפעה על מעורבות של תלמידים בהצקה מקוונת כפוגעים או כנפגעים. נושא זה חשוב מכיוון שנמצא קשר בין מסוגלות עצמית נמוכה ותחושת רווחה נמוכה לבין בריונות ברשת.³¹

ההשלכות הפסיכולוגיות של חוויית ההצקה על הקורבן יכולות לבוא לידי ביטוי בתצורות שונות ובזמנים שונים (באופן מידי או מעוכב). ממצאי מחקרים מורים כי ככל שחוויית הקורבנות להצקה מתרחשת בשלב מוקדם יותר בחיים והיא בעלת אופי קשה יותר, כך תוצאותיה תהיינה שליליות יותר ותשפיענה לטווח ארוך יותר. כך נמצא כי 30% מהמתבגרים שחוו הצקה תיארו עצמם כעצובים, 24% כמפוחדים מאוד, ו-22% כמובכים מאוד. בנוסף, 34% מהם דיווחו כי חוו סימפטום אחד או יותר של לחץ ועקה, כגון: התרחקות מהאינטרנט, אי יכולת להפסיק לחשוב על המקרה, הרגשת לחץ, עצבנות ואיבוד עניין. 64% מהמתבגרים שהיו קורבנות להצקה סבלו מבעיות פסיכולוגיות ובעיות התנהגות ואצל חלקם הופיעו תסמינים של דיכאון וירידה

²⁴ Beckman, Hagquist & Hellström, 2013

²⁵ Heiman & Olenik-Shemesh, 2015

²⁶ Balakrishnan, 2015; Hinduja & Patchin, 2008

²⁷ Li, 2007

²⁸ Huang & Chou, 2010; Kowalski & Limber, 2013; Zhou et al., 2013

²⁹ Ma, 2001

³⁰ Li, 2007

³¹ היימן, אולניק שמש ועדן, 2014

במחויבות לבית הספר, היו שהחלו לצרוך אלכוהול ולעשן.³² עוד נמצא כי הנפגעים, הן ברשת והן פנים-אל-פנים נוטים להיעדר מבית הספר יותר מאלו אשר נפגעים רק פנים-אל-פנים.³³ נראה אם כן, כי מערכת החינוך מושפעת באופן ישיר מהבריונות שהפכה לחולי חברתי שכיח.

מטרת המחקר הנוכחי היא לבחון את הקשרים בין שכיחות ההצקה המקוונת בישראל לבין שכיחותה פנים-אל-פנים תוך השוואה בין המגדרים ורמת ההישגים הלימודיים, מתוך ניסיון להרחיב את ההבנה ואת הידע אודות הכלים הנדרשים לקיום התערבות ברמה המערכתית-חינוכית-חברתית, על מנת שזו תביא להפחתה משמעותית של תופעת ההצקה המקוונת אותה חווים בני הנוער בארץ. השערות המחקר הן:

1. רמת ההצקה המקוונת תהיה נמוכה בהשוואה לרמת ההצקה פנים-אל-פנים עבור שלושת מדדי ההצקה המקוונת (צופים מן הצד, קורבנות, מציקים). ההשערה מתבססת על ממצאי מחקרים אשר מצאו כי שכיחות ההצקה המקוונת נמוכה משכיחות ההצקה פנים-אל-פנים.³⁴
2. יימצא הבדל ברמת ההצקה המקוונת בין בנים לבנות עבור שלושת מדדי ההצקה המקוונת. בקרב בנים יימצא ציון גבוה יותר ברמת ההצקה בהשוואה לבנות, וזאת בהתבסס על מחקרים קודמים שנערכו בעולם.³⁵
3. יימצא הבדל ברמת ההצקה המקוונת בין תלמידים בעלי הישגים לימודיים גבוהים לבין תלמידים בעלי הישגים לימודיים נמוכים עבור שלושת מדדי ההצקה המקוונת. בקרב תלמידים בעלי הישגים לימודיים נמוכים יימצא ציון גבוה יותר ברמת ההצקה, בהשוואה לתלמידים בעלי הישגים לימודיים גבוהים. ההשערה מתבססת על ממצאי מחקרים קודמים בתחום.³⁶

שיטת המחקר

משתתפים

במחקר השתתפו 465 תלמידי כיתות ז'-י"ב מכל רחבי הארץ. המשתתפים גויסו למחקר באמצעות הפייסבוק, במודעה שנשלחה לפרופילים שבעליהם הוגדרו כבני 13-18. על השאלון המקוון שאליו הפנתה המודעה, ענו 343 (73.8%) תלמידי חטיבות ביניים ו-122 (26.2%) תלמידי תיכון, מתוכם 136 בנים (29.2%) ו-329 בנות (70.8%).

כלי המחקר

המשתתפים במחקר מילאו טופס מקוון שכלל שלושה שאלונים: (1) שאלון פרטים אישיים. השאלון נכתב לצורכי מחקר זה ובדק את המאפיינים הבאים: מגדר,

³² Ybarra, Mitchell, Wolak & Finkelho, 2006

³³ Cross, Lester & Barnes, 2015

³⁴ Jovonen & Gross, 2008

³⁵ Baldry, 2003; Garner & Hinton, 2010

³⁶ Huang & Chou, 2010; Kowalski & Limber, 2013

כיתה/גיל, הישגים לימודיים (האם הישגך הלימודיים מעל הממוצע, ממוצעים או מתחת לממוצע), ושאלות הנוגעות לתדירות ולאופי השימוש במחשב; (2) שאלון לבדיקת הצקה פנים-אל-פנים. שאלון זה התבסס על שאלון הצקה (Bullying Questionnaire) שפותח בסקנדינביה על-ידי אולוויס,³⁷ ונעשה בו שימוש במחקרים בארץ.³⁸ השאלון מתייחס למצבים של התנהגות מציקה/קורבנית המתרחשת פנים-אל-פנים בשלושה היבטים: בריון, קורבן וצופה מן הצד; ו-(3) שאלון הצקה מקוונת. השאלון מבוסס על שאלון ההצקה של אולוויס.³⁹ השאלון מתייחס למצבים של התנהגות פוגענית/קורבנית במרחב המקוון. בנוסף, נשאלו המשתתפים לגבי זהותם של השותפים לסיטואציות של הצקה מקוונת: האם הם מוכרים להם, האם הם אנונימיים עבורם, או האם חלקם מוכרים וחלקם אנונימיים.

הליך איסוף הנתונים

במחקר הנוכחי גויסו המשתתפים באמצעות מודעה בפייסבוק. המודעה הופיעה כאמור בפרופילים של משתמשים שבעליהם הוגדרו כבני 13-18. אלו מתוכם אשר בחרו ללחוץ על המודעה, הופנו לדף הסבר על המחקר ולטופס המקוון. המשתתפים מילאו את השאלונים במהלך כ-20 דקות באופן אנונימי לחלוטין. למשתתפים הובהר שלא ייאספו עליהם נתונים אישיים וכל המידע יוצג באופן קבוצתי. לאיסוף הנתונים המקוון נראה יתרון בעת בחינה של התנהגות בסביבה המקוונת, כאשר משתתפי המחקר יכולים לענות על השאלון כאשר הם לבדם, בסביבה בה יבחרו, בזמן המתאים להם⁴⁰ וללא חשש משיפוטיות של המורה או מקבוצת השווים, או ללא חשש מאימת הבריון הכיתתי.

סוגיות אתיות

המחקר הנוכחי עוסק בתופעת ההצקה המקוונת וההצקה המתרחשת פנים-אל-פנים, נושא המחייב סודיות ושמירה על אנונימיות גמורה. למשתתפים הובטחה שמירה על חיסיון מלא של הנתונים שנאספו במסגרת המחקר. כל הממצאים הוצגו ברמה קבוצתית ולא אישית. המשתתפים התנדבו למחקר, וקיבלו מידע כללי בנוגע לנושא המחקר. פרטי החוקרות נמצאים ברשותם ובמידה וירצו הם יוכלו לקבל מידע נוסף, עותק של התוצאות או פרטים נוספים על-פי אמות המידה האתיות המקובלות.

³⁷ Olweus, 1991

³⁸ לפידות-לפיר ורייטר, 2007

³⁹ Ybarra et al., 2006

⁴⁰ Barak et al., 2004

ממצאים

בהשערת המחקר הראשונה נטען כי רמת ההצקה המקוונת תהיה נמוכה בהשוואה לרמת ההצקה פנים-אל-פנים המתרחשת בבית הספר. כדי להשוות בין הצקה מקוונת להצקה פנים-אל-פנים הומרו שני הסולמות לסולם ליקרט בן ארבע דרגות. לוח 1 מציג ממוצעים וסטיות תקן עבור הצקה מקוונת והצקה פנים-אל-פנים (פא"פ) על-פי צופים מן הצד, קורבנות ומציקים.

לוח 1: ממוצעים וסטיות-תקן עבור הצקה מקוונת והצקה פא"פ (N = 465)

הבדל F (1, 451) (η^2)	הצקה מקוונת M (SD)	הצקה פא"פ M (SD)	
119.86*** (.210)	1.57 (0.58)	1.96 (0.81)	צופים מן הצד
17.06*** (.036)	1.33 (0.52)	1.42 (0.60)	קורבנות
40.12*** (.082)	1.18 (0.42)	1.29 (0.48)	מציקים

טווח: 1-4, -1 נמוך, 4-גבוה
*** $p < .001$

כדי להשוות הצקה מקוונת והצקה פנים-אל-פנים נעשה ניתוח שונות רב-משתני (MANOVA) עבור הצקה פנים-אל-פנים מול הצקה מקוונת, צופים מן הצד, קורבנות ומציקים. נמצאו הבדלים מובהקים בכל שלושת המדדים, כאשר הממוצעים עבור הצקה פנים-אל-פנים גבוהים בהשוואה להצקה מקוונת ובכך אוששה ההשערה הראשונה. בהשערה השנייה נטען כי הצקה מקוונת תימצא גבוהה יותר בקרב בניס מאשר בקרב בנות. השערה זו נבחנה באמצעות ניתוח שונות רב-משתני (MANOVA) של שלושת מדדי ההצקה לפי מגדר, כפי שמוצג בלוח 2.

לוח 2: ניתוח שונות, ממוצעים וסטיות-תקן של ההצקה המקוונת לפי מגדר (N = 465)

F(1, 463) (η^2)	בנים (n=136) M (SD)	בנות (n=329) M (SD)	
0.01 (.001)	1.56 (0.62)	1.57 (0.55)	צופים מן הצד
.01 (.001)	1.33 (0.61)	1.32 (0.46)	קורבנות
8.16** (.018)	1.27 (0.60)	1.15 (0.32)	מציקים

* $p < .05$, ** $p < .01$
טווח 1-4

ניתוח השונות הרב-משתני (MANOVA) נמצא מובהק ($F(3, 461) = 5.95, p < .001, \eta^2 = .038$). נמצא הבדל מגדרי מובהק עבור מציקים, כאשר בניס מראים ממוצע גבוה יותר מאשר בנות, כפי ששוער. לא נמצאו הבדלים מובהקים עבור צופים מן הצד או קורבנות. ההשערה השנייה אוששה אפוא עבור מציקים בלבד. יש לציין כי ההבדלים לפי שכבת גיל או שכבת גיל באינטראקציה עם מגדר לא נמצאו מובהקים. בהשערה השלישית נטען כי הצקה מקוונת תהיה גבוהה יותר בקרב תלמידים בעלי הישגים לימודיים נמוכים מאשר בקרב תלמידים בעלי הישגים לימודיים גבוהים. ההשערה נבחנה על-ידי ניתוח שונות רב-משתני (MANOVA) עבור שלושת מדדי ההצקה (צופים מן הצד, קורבנות, מציקים) לפי הישגים לימודיים כמוצג בלוח 3 (כזכור, הישגים לימודיים הוערכו על-ידי התלמידים בשאלות: האם הישיגך הלימודיים מעל הממוצע, ממוצעים או מתחת לממוצע).

לוח 3: ניתוח שונות, ממוצעים וסטיות-תקן עבור הצקה מקוונת לפי הישגים לימודיים (N = 465)

$F(1, 463)$ (η^2)	נמוכים (n=42) M (SD)	בינוניים (n=213) M (SD)	גבוהים (n=210) M (SD)	הישגים לימודיים
7.09*** (.031)	1.88 (0.74)	1.55 (0.56)	1.51 (0.52)	צופים מן הצד
13.43*** (.056)	1.69 (0.86)	1.32 (0.47)	1.25 (0.42)	קורבנות
6.45** (.028)	1.41 (0.71)	1.18 (0.36)	1.15 (0.39)	מציקים

* $p < .05$, ** $p < .01$
טווח 1-4

ניתוח השונות הרב-משתני (MANOVA) נמצא מובהק ($F(6, 918) = 4.57, p < .001, \eta^2 = .030$), ומראה על הבדלים בשלושה המדדים של ההצקה המקוונת. בכל שלושת המקרים בניתוחי המשך (Tukey post hoc analyses) נמצאו ממוצעים גבוהים יותר באופן מובהק עבור תלמידים בעלי הישגים לימודיים נמוכים, בהשוואה לתלמידים בעלי הישגים לימודיים גבוהים או הישגים לימודיים ממוצעים, כך שההשערה השלישית אוששה. כחלק מן השאלון נשאלו המשתתפים לגבי זהותם של צופים מן הצד, הקורבנות והמציקים: האם הם מוכרים להם, האם הם אנונימיים עבורם, או האם חלקם מוכרים וחלקם אנונימיים. לוח 4 מציג את התפלגות הזהות של הצופים מן הצד, הקורבנות והמציקים.

לוח 4: התפלגות הזהות של הצופים מן הצד, הקורבנות והמציקים (N = 508)

הבדל	סה"כ	מוכרים ואנונימיים	אנונימיים	מוכרים	
$\chi^2(2)$	n (%)	n (%)	n (%)	n (%)	
90.49***	250 (100)	43 (17.2)	53 (21.2)	154 (61.6)	צופים מן הצד (n=250)
71.63***	180 (100)	23 (12.8)	45 (25.0)	112 (62.2)	קורבנות (n=180)
66.08***	78 (100)	3 (3.8)	16 (20.5)	59 (75.6)	מציקים (n=78)

*** $p < .001$

לוח 4 מראה כי במרבית המקרים, הצופים מן הצד, הקורבנות והמציקים מוכרים למשתתפים (62% עד 76%). במקרים אחרים, מועטים יותר באופן מובהק, הם אנונימיים (20% עד 25%), או חלקם מוכרים וחלקם אנונימיים (4% עד 17%). כמו כן, אחוז המציקים המוכרים למשתתפים רב באופן מובהק מאשר אחוז הקורבנות המוכרים (Z = 2.93, p = .003) ומאשר אחוז הצופים מן הצד המוכרים (Z = 2.39, p = .017).

לוח 5 מציג ניתוחי שונות חד-משתניים, ממוצעים וסטיות תקן עבור מידת ההצקה המקוונת לפי מידת האנונימיות של הצופים מן הצד, הקורבנות והמציקים. חשוב לציין כי בעוד לוח 4 מציג את מספר (ואחוז) הצופים מן הצד, הקורבנות והמציקים שהם מוכרים, אנונימיים או מוכרים ואנונימיים גם יחד, הרי שלוח 5 מציג את רמת ההצקה בחלוקה לתת-קבוצות אלה. נערכו שלושה ניתוחי שונות חד-משתניים (ולא ניתוח רב-משתני עקב מספר המשתתפים השונה עבור צופים מן הצד, קורבנות ומציקים) של מידת ההצקה עבור צופים מן הצד, קורבנות ומציקים לפי מידת האנונימיות.

לוח 5: ניתוחי שונות, ממוצעים וסטיות-תקן של ההצקה המקוונת לפי אנונימיות של השותפים לה (N = 508)

Df	F (η^2)	מוכרים ואנונימיים M (SD)	אנונימיים M (SD)	מוכרים M (SD)	השותפים
2, 247	6.16** (.047)	1.98 (0.76)	1.55 (0.52)	1.81 (0.60)	צופים מן הצד n=250
2, 177	4.79** (.051)	1.93 (0.68)	1.43 (0.60)	1.61 (0.63)	קורבנות n=180
1, 73	0.04 (.001)	-----	1.46 (0.75)	1.50 (0.68)	מציקים n=75

n=3 – התא ריק, * $p < .05$, ** $p < .01$

טווח 1-4

בלוח 5 ניתן לראות כי שניים מתוך שלושה ניתוחי השונות נמצאו מובהקים - עבור צופים מן הצד ועבור קורבנות. כלומר, נמצאו הבדלים מובהקים בהצקה מקוונת עבור הצופים מן הצד ועבור הקורבנות, אך לא עבור מציקים. בניתוחי המשך נמצא כי כאשר השותפים להצקה מוכרים לצופים מן הצד, או חלקם מוכרים וחלקם אנונימיים, תכיפות ההצקה רבה יותר מאשר כאשר כולם אנונימיים ($p < .01$). כאשר השותפים להצקה חלקם מוכרים לקורבנות וחלקם אנונימיים עבורם, תכיפות הפגיעה רבה יותר מאשר כאשר כולם מוכרים או כולם אנונימיים ($p < .01$). לא נמצאו הבדלים בתכיפות ההצקה לפי זהות השותפים עבור מציקים.

דיון

המחקר הנוכחי בדק את החולי החברתי הבא לידי ביטוי בתופעת ההצקה על היבטיה השונים. באופן ספציפי, נבדקו ההבדלים בין הצקה המתרחשת פנים-אל-פנים לבין הצקה מקוונת המתרחשת באינטרנט ובחינת הקשר ההדדי ביניהן. העמקת החקר וההבנה של התנהגויות של הצקה והצקה מקוונת בקרב ילדים ובני נוער בסביבות ובאירועים חינוכיים מגוונים, שופכים אור על היבטיה השונים של התופעה ומאפשרים טיפול והדרכה מותאמים לחולי חברתי זה.

מהשאלון לדיווח עצמי של מתבגרים עולה שעוצמת ההצקה המקוונת נמצאה נמוכה מעוצמת ההצקה פנים-אל-פנים בכל המובנים: עבור צופים מן הצד, קורבנות ומציקים. בנים נמצאו מציקים באופן מקוון יותר מבנות, אך לא נמצאו הבדלי מגדר עבור צופים מן הצד או קורבנות. לא נמצאו הבדלים לפי שכבת גיל או לפי האינטראקציה בין מגדר ושכבת גיל. בנוסף, נמצא כי תלמידים בעלי הישגים לימודיים נמוכים נמצאו צופים מן הצד, קורבנות ומציקים במידה רבה יותר מאשר תלמידים בעלי הישגים לימודיים בינוניים או גבוהים. מהמחקר עולה כי חרף התדמית השלילית שהתקשורת מייצרת ליישומי אינטרנט שונים, כדוגמת וואטסאפ ופייסבוק, שכוחות ההצקה המקוונת נמוכה מהצקה פנים-אל-פנים. כפי שהוזכר במבוא, ממצא זה מקבל חיזוק גם במחקרים מהעולם⁴¹ ומישראל.⁴² זאת ועוד, מחקרים אשר השוו הצקה מקוונת להצקה פנים-אל-פנים, מצאו כי קורבנות להצקה ברשת, הם לרוב אלה החווים גם אלימות בעולם הפיזי.⁴³ ממצא זה מדגיש כי תופעת ההצקה אינה תלויה במרחב (פיזי או מקוון) והיא רווחת בקרב קבוצת גיל זו.

עוד עולה מהמחקר הנוכחי כי השותפים להצקה המקוונת היו ברוב המקרים מוכרים למשתתפי המחקר, בין אם היו בתפקיד הצופים מן הצד, הקורבנות או המציקים. תכיפות ההצקה רבה יותר כאשר השותפים להצקה מוכרים לצופים מן הצד, או חלקם מוכרים וחלקם אנונימיים, מאשר אם כולם אנונימיים. תכיפות הפגיעה רבה

⁴¹ Jovonen & Gross, 2008; Lenhart, 2007

⁴² רולידר ובוניאל-ניסים, 2015

⁴³ Grading, Strohmeier & Spiel, 2009; Raskauskas & Stoltz, 2007

יותר כאשר השותפים לה חלקם מוכרים וחלקם אנונימיים לקורבנות, מאשר כאשר כולם מוכרים או כולם אנונימיים.

כאשר נבחנות הסיבות לתוקפנות שבאה לידי ביטוי באינטרנט בכלל ולהצקה מקוונת בפרט, עולה נושא הסרת העכבות במרחב המקוון. במרחב זה מתרחש אפקט פסיכולוגי המכונה תופעת הסרת העכבות המקוונת, המאפשרת האצה, העמקה והעצמה של התנהגויות אנושיות רבות, ביניהן התנהגויות תוקפניות כגון הצקה.⁴⁴ הצעירים, אשר עסוקים בתקופה זו בניסיון למקם עצמם חברתית, מעתיקים את יחסי הכוחות החברתיים למרחב המקוון,⁴⁵ וחשים בנוח להתנסות בהצקה מול קבוצת השווים המוכרת להם מהעולם הפיזי, דווקא ברשת. ואכן, מחקר אשר בחן הצקה מקוונת בקרב צעירים, מצא כי המציקים העידו שהסיבה העיקרית להצקה בה נקטו היא שהם לא 'אהבו' את הקורבן. סיבות נוספות היו אינטראקציה שלילית בין המציק לקורבן טרם ההצקה, בין אם מקוונת ובין אם פיזית.⁴⁶ במחקרם של סטרום וסטרום נמצא כי בריונים ברשת חשים פחות חרטה, דאגה ואמפתיה כלפי קורבנותיהם מאשר בריונים אשר הטרידו את קורבנם במרחב הפיזי.⁴⁷ בנוסף, מאפייני הסיבה המקוונת כמו למשל אנונימיות, היעדר נראות והיעדר קשר עין, מאפשרים תקשורת נטולת קשר עין ועכבות,⁴⁸ כזו אשר ניתן להתבטא בה ללא צורך להיחשף. באופן זה, בו לא ניתן לראות את הבעות פניו של בן השיח ואת שפת גופו, ומצבו הרגשי לא נחשף, לא נחשפות גם תחושות כמו מבוכה, ביישנות, הסמקה וכדומה. נראה אם כן, שיש מתבגרים אשר קל להם יותר להתנסות בהתנהגות בריונית דווקא בסביבה המקוונת, תחת השפעתה של הדיסאינהיביציה המקוונת ולא במרחב הפיזי, שם קורבנם רואה אותם, הם רואים אותו ואולי אף חווים את מצוקתו. במרחב המקוון הם יכולים להתבטא באלימות כלפי האחר ולעזוב את המחשב, בעוד הקורבן צופה בביטויים אלו ולעתים גם בהתייחסויות פוגעניות נוספות מצד אחרים. מצב זה משאיר את קורבנות ההצקה המקוונת עוד יותר בודדים וחסרי אונים.⁴⁹

ממצאי המחקר הנוכחי מעידים על שכחות נמוכה יותר של הצקה ברשת לעומת שכחותה במרחב הפיזי. ייתכן כי הסיבה לכך היא הבלבול שחש הקורבן וחוסר הבהירות בנוגע לכוונתו של המקרבן. כך לעתים לקורבן לא ברור האם הטקסט נכתב עליו בלעג או שמא מדובר בהלצה. אי הבנה כזו יכולה להוביל את הקורבן לכך שקשר חברתי בינו לבין האחר ייתפס בעיניו כהלצה ולא כאקט מקרבן ולמעשה הוא יחוש פגוע

Lapidot-Lefler & Barak, 2012, 2015; Suler, 2004⁴⁴

Kwan & Skoric, 2013⁴⁵

Cassidy, Jackson & Brown, 2009⁴⁶

Strom & Strom, 2005⁴⁷

Lapidot-Lefler & Barak, 2012⁴⁸

Winter & Leneway, 2008⁴⁹

רק בדיעבד, לאחר שיבחין בתגובותיהם של הצופים מן הצד.⁵⁰ נראה כי המסרים החברתיים המועברים ברשת, ואמות המידה שנוצרות בנוגע לבריונות מקוונת הם ברורים, כך שמחקר שעסק בהשפעת הסביבה המקוונת על המוסר של מתבגרים בישראל מצא כי הצקה באמצעות האינטרנט לא נתפסת כמציקה מוסרית יותר מאשר בסביבה הפיזית.⁵¹

הספרות המחקרית חלוקה בנוגע להשפעת המגדר על הצקה ברשת. מחקרים אחדים מצאו שבמרחב המקוון בניס נוטים יותר לנהוג בבריונות,⁵² ממש כמו במרחב הפיזי.⁵³ ואחרים לא מצאו קשר מובהק בין מגדר להצקה. במחקר הנוכחי נמצא באופן מובהק כי בניס משתמשים בהצקה מקוונת יותר מבנות. נראה כי אין הבדל בגישה בה הם נוקטים פנים-אל-פנים לעומת התנהלותם המקוונת, והדבר מחזק את הגישה שלמעשה, המרחב החברתי של המתבגרים כולל בתוכו את זה הגשמי וזה המקוון ללא הפרדה ברורה. יחד עם זאת, על אף שיש מחקרים שמצאו שבנות נוטות להיות קורבנות יותר מבנים,⁵⁴ במחקר הנוכחי לא נמצא קשר בין מגדר לקורבנות ולצופים מן הצד. ייתכן שהדבר נובע מאופייה של ההצקה המקוונת, אשר ביטויה שונה ממקבילתה הפיזית. כאשר מדובר בהצקה פנים-אל-פנים, בנות נוטות להפעיל אלימות לא ישירה ובנים נוטים להיות תוקפניים יותר.⁵⁵ ייתכן שכאשר מדובר בהצקה מקוונת, ממש כשם שהבריונים לא תמיד מודעים לחומרת מעשיהם, הקורבנות לא בהכרח תופסים עצמם כקורבנות ועל כן הדבר לא בא לידי ביטוי בשאלונים לדיווח עצמי. ריאיון עם ההורים או הצוות החינוכי, יכול היה לשפוך אור נוסף על התופעה.

הקשר האפשרי בין התופעה של הצקה בקרב תלמידים בבית הספר לבין פעולות אלימות בקרב מתבגרים ברשתות החברתיות הופך לברור יותר, כאשר רואים באינטרנט קשר חברתי ומרחבי תקשורת הדומים לכיתות ולגני משחקים, שכן לרשתות חברתיות יש חשיבות רבה בכל הנוגע לתקשורת בפעילות הפנאי של מתבגרים. במחקרם של לנהארט ואחרים⁵⁶ נמצא כי 87% מהמתבגרים האמריקנים בגילאים 12-17 משתמשים באינטרנט ובאמצעי התקשורת על-מנת לתקשר גם למטרות חברתיות וגם למטרות אנטי חברתיות.

המתבגרים שנופלים קורבן לאלימות ברשת, שונים מאלו שהופכים קורבן לאלימות בבית הספר, כיוון שהתקשורת האינטרנטית מבוססת על שפה כתובה ועל אפשרות לשמור על אנונימיות גמורה או ליצור זהות חדשה, השונה מזהותם האמיתית.

⁵⁰ Lapidot-Lefler & Dolev-Cohen, 2015

⁵¹ בוכניק ודשן, 2015

⁵² Huang & Chou, 2010; Li, 2006

⁵³ Olweus, 2003

⁵⁴ Wang, Iannotti & Nansel, 2009

⁵⁵ Crick, Grotpeter & Bigbee, 2002

⁵⁶ Lenhart, Madden & Hitlin, 2005

יש ביכולתם לאמץ לעצמם התנהגות חדשה שאותה הם תופסים כסיבה להיותם קורבן, ויכולים לנטוש דימוי עצמי שלילי או דחייה חברתית, וליצור עולם בו שוברים את המעגל האכזרי של קורבנות המאלץ אותם לאמץ לעצמם זהות של קורבן. מצד שני ישנה סיבה להאמין שהמתבגרים אשר מציקים להם בבית הספר, הם גם אלו אשר נופלים קורבן להצקות ברשתות החברתיות.

לסיכום, נראה כי תופעת ההצקה המקוונת היא חלק בלתי נפרד מתופעת ההצקה פנים-אל-פנים. ממצאי המחקר הנוכחי מעידים על כך שאין אלה שתי תופעות נפרדות, אלא תופעה אחת אשר באה לידי ביטוי בשני המרחבים החברתיים בהם נמצאים הצעירים - המרחב הפיזי והמרחב המקוון. נראה כי הצורך בגיבוש הזהות העצמית בתקופה זו, מוביל את המתבגר להתנסות בהתנהגויות שונות, כאשר הרשת מהווה כר פורה להתנסויות מסוג זה.⁵⁷ מאחורי המסך קל יותר לבטא הצקה, ללא חשיפה או קשר עין וללא צורך לחוות את מצוקתו של הקורבן, כך שניתן 'להתנסות' בה הצקות בין חברים או מכרים.

על המערכת החינוכית להשכיל ולהבין כי לא ניתן לנתק את המרחב המקוון מזה הפיזי וכי האלימות הפיזית נובעת פעמים רבות מהצקה שהחלה ברשת ולהפך. בנוסף, יש ליצור בקרב הצעירים מודעות לפגיעות הרבה שיש לקורבנות מקוונים. ייתכן ויצירת מודעות תגרום למקרבן להתנהג באופן אמפתי גם ללא נראות ויצירת קשר עין עם בן-שיחו מבלי להופכו לקורבן. זאת ועוד, חשוב לייצר סביבה תומכת לקורבנות ולעודד את הצופים מן הצד לחוש מעורבים במתרחש על מנת שייקחו אחריות וידווחו על מקרי הצקה. היכרותם הקודמת של הקורבנות עם הבריונים המקוונים מצריכה הסבר גם להורים, אשר נוטים לחשוש שילדיהם ייצרו אינטראקציות עם זרים, אך לא בהכרח מתייחסים בכובד ראש להשלכות של האינטראקציות החברתיות דווקא עם המוכרים להם.

מגבלות המחקר והצעות למחקרי המשך

המחקר הנוכחי התבסס על דגימה של צעירים ברשת הפייסבוק. אלא שהמשתתפים נשארו אנונימיים ולא נפגשו עם החוקרות, לכן קיים סיכוי שחלק מהם אינם בגיל המתאים. עם זאת אנו מניחות שגם אם היו משתתפים כאלו, מספרם זניח, והם אינם משנים את התוצאות המובהקות של המחקר.

מחקרים שונים ניסו לקשור מגדר להצקה ברשת, אך נראה כי הממצאים אינם עקביים.⁵⁸ ממצאי המחקר הנוכחי אמנם העלו תוצאות מובהקות, אך סביר שמחקר רחב היקף אשר יבחן את הקשר בין יישומים שונים (בהם אופי תקשורת שונה) למגדר ולמאפייני אישיות, יוכל להוסיף מידע מבהיר בתחומים אלו. ממצאי המחקר הנוכחי התבססו על שאלונים לדיווח עצמי, משום שהתייחסו לממד האישי-הסובייקטיבי של

⁵⁷ Peter, Valkenburg & Fluckiger, 2009

⁵⁸ Patchin & Hinduja, 2006; Keith & Martin, 2005; Nelson, 2003; Li, 2006

ההצקה. להערכתנו, תמונה שלמה שתקבל כאשר התופעה תיבחן גם כפי שהיא מצטיירת בעיני הצוות החינוכי וההורים. בהקשר זה מעניין לבדוק כיצד משפיעה המעורבות ההורית על הצקה ברשת, מצדו של הבריון, של הקורבן ושל הצופה מהצד. כמו כן, מהספרות המחקרית עולה כי בסיטואציות שונות יש לפרט תפקיד שונה, כך שיתכן שצעיר שנפל להצקה ברשת, יהיה פעם בריון ובסיטואציה אחרת צופה מן הצד.⁵⁹ מעניין יהיה לבחון את חילופי התפקידים הללו תוך התייחסות למגדר ולגיל. לסיכום, המחקר הנוכחי מרחיב את הבנתו של אחד מחוליי החברה השוררים בשדה החינוכי - תופעת ההצקה בכלל וההצקה המקוונת בפרט בקרב בני נוער. להערכתנו יש באבחנות שהתקבלו כדי לסייע לצוות החינוכי להבנות סביבה בריאה יותר שתמנע או תפחית את תופעת ההצקה החברתית. ככל שהמשגות הקשורות לתחום ההצקה תהיינה בהירות יותר, כך ניתן יהיה לאתר תלמידים המשתתפים בסיטואציות של הצקה, ובמידת הצורך לבנות תכניות התערבות מתאימות.

רשימת מקורות

- בוכניק, ד' ודשן, מ' (2012). התנהגויות לא מוסריות של בני נוער בסביבת האינטרנט. בתוך: י' עשת-אלקלעי, א' כספי ואחרים (עורכים), **האדם הלומד בעידן הטכנולוגי** (עמ' 8-16). רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- בוכניק, ד' ודשן, מ' (2015). השפעת סביבת האינטרנט על פרופיל השיפוט המוסרי של בני נוער. **מגמות**, (1), 99-128.
- בוניאל-ניסים, מ' ודולב-כהן, מ' (2013). פנים-אל-פנים (Face-to-Face) עם ילדי הפייסבוק (Facebook): תפיסות ילדים את השימוש ברשת החברתית "פייסבוק". **מפגש**, 38, 79-93.
- בנבנישתי, ר' חורי-כסאברי, מ' ואסטור, ר' (2005). **אלימות במערכת החינוך – תשס"ה, תמצית מנהלים**. ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- היימן, ט', אולניק שמש, ד' ועדן, ס' (2014). **אלימות ופגיעות ברשת האינטרנט: מאפיינים, דפוסים, גורמי סיכון וגורמים מגנים בקרב ילדים ובני נוער**. האוניברסיטה הפתוחה ואוניברסיטת בר-אילן.
- הראל-פיש, י', וולש, ס', בוניאל-ניסים, מ', דז'אלובסקי, א', אמית, ש', טסלר, ר', וחביב, ג' (2013). **נוער בישראל: בריאות, רווחה נפשית וחברתית, דפוסים התנהגות סיכון. סיכום ממצאי המחקר הארצי השישי וניתוח מגמות בין השנים 1994 – 2011 והשוואה בינלאומית**. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- לפידות-לפלר, נ', ורייטר, ש' (2007). תופעת ההצקה בקרב תלמידים עם ליקויים שכליים בבתי ספר של החינוך המיוחד: ההבדלים בין מציקים לבין קורבנות להצקה ברמת ההסתגלות החברתית וברמת המיומנות החברתית. **סוגיות בחינוך מיוחד ובשיקום**, 22, 51-63.
- רולידר, ע' ובוניאל-ניסים, מ' (2015). בריונות בבית-הספר ובמרחב הווירטואלי בקרב ילדים: http://data.isoc.org.il/sites/default/files/bullying_2015.pdf

Price & Dalgleish, 2010⁵⁹

- רפאלי, ש', אריאל, י', וכצמן, מ' (2010). **נוער מקוון: דפוסי שימוש וקנייה באינטרנט**. מנהל מחקר וכלכלה במשרד התעשייה, המסחר והתעסוקה.
- Balakrishnan, V. (2015). Cyberbullying among young adults in Malaysia: The roles of gender, age and Internet frequency. *Computers in Human Behavior, 46*, 149-157.
- Baldry, A.C. (2003). Bullying in schools and exposure to domestic violence. *Child Abuse & Neglect, 27*, 713-732.
- Barak, A., Buchanan, T., Kraus, R., Zack, J.S., & Stricker, G. (2004). Internet-based psychological testing and assessment. *Online counseling: A handbook for mental health professionals*, 217-239.
- Barak, A., & Suler, J. (2008). Reflections on the psychology and social science of cyberspace. In: A. Barak (Ed.), *Psychological aspects of cyberspace: Theory, research, applications*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Beckman, L., Hagquist, C., & Hellström, L. (2013). Discrepant gender patterns for cyberbullying and traditional bullying: An analysis of Swedish adolescent data. *Computers in Human Behavior, 29*, 1896-1903.
- Cassidy, W., Jackson, M., & Brown, K.N. (2009). Sticks and stones can break my bones, but how can pixels hurt me? Students' experiences with cyber-bullying. *School Psychology International, 30*, 383-402.
- Charach, A., Pepler, D., & Ziegler, S. (1995). Bullying at school, a Canadian perspective: A survey of problems and suggestions for intervention. *Education Canada, 35*(1), 12-18.
- Crick, N.R., Grotpeter, J.K., & Bigbee, M.A. (2002). Relationally and physically aggressive children's intent attributions and feelings of distress for relational and instrumental peer provocations. *Child Development, 73*, 1134-1142.
- Cross, D., Lester, L., & Barnes, A. (2015). A longitudinal study of the social and emotional predictors and consequences of cyber and traditional bullying victimization. *International Journal of Public Health, 60*(2), 207-217.
- Delfabbro, P., Winefield, T., Trainor, S., Dollard, M., Anderson, S., Metzger, J., & Hammarstrom, A. (2006). Peer and teacher bullying/victimization of South Australian secondary school students: Prevalence and psychosocial profiles. *British Journal of Educational Psychology, 76*, 71-90.

- Garner, P.W., & Hinton, T.S. (2010). Emotional display rules and emotion self-regulation: Associations with bullying and victimization in community-based after school programs. *Journal of Community and Applied Social Psychology, 20*, 480-496.
- Gradinger, P., Strohmeier, D., & Spiel, C. (2009). Traditional bullying and cyberbullying: Identification of risk groups for adjustment problems. *Journal of Psychology, 217*, 205-213.
- Heiman, T., & Olenik-Shemesh, D. (2015). Cyberbullying experience and gender differences among adolescents in different educational settings. *Journal of Learning Disabilities, 48*, 146-155.
- Hinduja, S., & Patchin, J. (2008). Cyberbullying: An exploratory analysis of factors related to offending and victimization. *Deviant Behaviour, 29*, 129-159.
- Huang, Y.Y., & Chou, C. (2010). An analysis of multiple factors of cyberbullying among junior high school students in Taiwan. *Computers in Human Behavior, 26*, 1581-1590.
- Hymel, S., & Swearer, S.M. (2015). Four decades of research on school bullying. *The American Psychologist, 70*, 293-299.
- Juvonen, J., & Gross, E.F. (2008). Extending the school grounds? Bullying experiences in cyberspace. *The Journal of School Health, 78*, 496-505.
- Keith, S., & Martin, M.E. (2005). Cyberbullying: Creating a culture of respect in a cyber world. Reclaiming children and youth. *The Journal of Strength-Based Interventions, 13*, 224-229.
- Kowalski, R.M., & Limber, S.P. (2013). Psychological, physical, and academic correlates of cyberbullying and traditional bullying. *Journal of Adolescent Health, 53*, S13-S20.
- Kwan, G.C.E., & Skoric, M.M. (2013). Facebook bullying: An extension of battles in school. *Computers in Human Behavior, 29*(1), 16-25.
- Lapidot-Lefler, N., & Barak, A. (2012). Effects of anonymity, invisibility, and lack of eye contact on toxic online disinhibition. *Computers in Human Behavior, 28*, 434-443.
- Lapidot-Lefler, N., & Barak, A. (2015). The benign online disinhibition effect: Could situational factors induce self-disclosure and pro-social behaviors? *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace, 9*, article 3.

- Lapidot-Lefler, N., & Dolev-Cohen, M. (2015). Comparing cyberbullying and school bullying among school students: Prevalence, gender, and grade level differences. *Social Psychology of Education, 18*(1), 1-16.
- Law, D.M., Shapka, J.D., Domene, J.F., & Gagné, M.H. (2012). Are cyberbullies really bullies? An investigation of reactive and proactive online aggression. *Computers in Human Behavior, 28*(2), 664-672.
- Lenhart, A. (2007). Cyberbullying. *Pew Internet and American Life Project*. <http://pewinternet.org/~media/Files/Reports/2007/PIP%20Cyberbullying%20Memo>.
- Lenhart, A. (2009). Teens and mobile phones over the past five years: Pew internet looks back. *Pew Internet & American Life Project*. <http://www.pewinternet.org/2009/08/19/teens-and-mobile-phones-over-the-past-five-years-pew-internet-looks-back/>
- Lenhart, A., Madden, M., & Hitlin, P. (2005). Teens and technology: Youth are leading the transition to a fully wired and mobile nation. *Pew Internet & American Life Project*. <http://www.pewinternet.org/pdfs/PIP%20Bloggers%20Report%20July%2019%202006.pdf>
- Li, Q. (2006). Cyberbullying in schools. A research of gender differences. *School Psychology International, 27*, 157-170.
- Li, Q. (2007). Bullying in the new playground: Research into cyberbullying and cyber victimization. *Australasian Journal of Educational Technology, 23*, 435-454.
- Li, Q. (2008). A cross-cultural comparison of adolescents' experience related to cyberbullying. *Educational Research, 50*, 223-234.
- Ma, X. (2001). Bullying and being bullied: To what extent are bullies victims? *American Educational Research Journal, 38*(2), 351-370.
- Mason, K. (2008). Cyber bullying: A preliminary assessment for school personnel. *Psychology in the Schools, 45*, 323-348.
- Menesini, E., Nocentini, A., Palladino, B.E., Frisé, A., Berne, S., Ortega-Ruiz, R., ... & Smith, P.K. (2012). Cyberbullying definition among adolescents: A comparison across six European countries. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking, 15*, 455-463.
- Nansel, T.R., Overpeck, M., Pilla, R.S., Ruan, W.J., Simons-Morton, B., & Scheidt, P. (2001). Bullying behaviors among US youth: Prevalence and association with psychosocial adjustment. *Journal of the American Medical Association, 285*, 2094-2100.

- Nelson, M. (2003) *School bullies going high tech*. Retrieved from <http://www.canoe.ca/NewsStand/LondonFreePress/News/2003/09/02/174030.html>
- Olweus, D. (1991). Bully/victim problems among school children: Some basic facts and effects of a school-based intervention program. In: D. Pepler & K. Rubin (Eds.), *The development and treatment of childhood aggression* (pp. 411-448). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Olweus, D. (1992). Bullying among schoolchildren: Intervention and prevention, In: R.D. Peters, R.J. McMahon & V.L. Quincy (Eds.), *Aggression and violence throughout the life span*. UK: Macmillan Press.
- Olweus, D. (2003). A profile of bullying at school. *Educational Leadership*, 60, 12–17.
- Patchin, J.W., & Hinduja, S. (2006). Bullies move beyond the schoolyard: A preliminary look at cyberbullying. *Youth Violence and Juvenile Justice*, 4, 123-147.
- Pepler, D.J., & Craig, W.M. (1997). *Bullying: Research and interventions*. Youth Update. Publication of the Institute for the Study of Antisocial Youth.
- Peter, J., Valkenburg, P.M., & Fluckiger, C. (2009). Adolescents and social network sites: Identity, friendships and privacy. In: S. Livingstone & L. Haddon (Eds.), *Kids online* (pp. 83-94). Bristol, UK: Policy Press.
- Price, M., & Dalgleish, J. (2010). Cyberbullying: Experiences, impacts and coping strategies as described by Australian young people. *Youth Studies Australia*. 29, 51-59.
- Raskauskas, J., & Stoltz A.D. (2007). Involvement in traditional and electronic bullying among adolescents. *Developmental Psychology*, 43, 564–573.
- Strom, P.S., & Strom, R.D. (2005). When teens turn cyberbullies. *Education Digest: Essential Readings Condensed for Quick Review*, 71, 35-41.
- Suler, J. (2004). The online disinhibition effect. *CyberPsychology & Behavior*, 7, 321-326.
- Wang, J., Iannotti, R.J., & Nansel, T.R. (2009). School bullying among adolescents in the United States: Physical, verbal, relational, and cyber. *Journal of Adolescent Health*, 45, 368-375.

- Winter, R.E., & Leneway, R.J. (2008). *Cyberbullying - terror in the classroom: What can be done?* Retrieved from:
<http://www.chaminade.org/cyberbullying.htm>
- Ybarra, M.L., Mitchell, K.J., Wolak, J., & Finkelhor, D. (2006). Examining characteristics and associated distress related to Internet harassment: Findings from the second youth internet safety survey. *Pediatrics*, *118*, 1169-1177.
- Zhou, Z., Tang, H., Tian, Y., Wei, H., Zhang, F., & Morrison, C.M. (2013). Cyberbullying and its risk factors among Chinese high school students. *School Psychology International*, *34*, 630-647.